

SPINOZA EN HET ATHEÏSME.

INLEIDING.

Te Amsterdam werd den 24sten November 1632 uit de familie Despinosa geboren Baruch, „de gezegende“, die zal voortleven onder den naam van Benedictus de Spinoza. Ten aanzien van dezen grootsten Nederlandschen wijsgeer is immer weer de vraag gesteld: was hij een atheïst — of moet hij gerekend worden tot de godsdienstigen? De aarzeling is begrijpelijk. Doch indien men *niet* afgaat op woorden, en wél op hun beteekenis, dan kan men niet anders dan concluderen, dat Spinoza in geen enkel opzicht godsdienstig valt te noemen.

Vrome tijdgenooten hebben dienaangaande geen twijfel gekend. In een schimpend pamflet heet zijn „Godgeleerd-Staatkundig Vertoog“, „door een afvallig Jood in overleg met den Duivel in de hel gemaakt“. Na zijn dood (1677) verschenen christelijke gratschriften: „Spuw op dit grat: hier ligt Spinoza. Was zijn leer daar ook bedolven! Wrocht die stank geen zielspest meer.“ Of: „Geen snooder monster heeft de hel ooit opgegeven.“ Tijdens zijn leven werd door een godsdienstige een moordaanslag op hem gepleegd, doch zelfs de doode wijsgeer moest persoonlijk beschimpt worden. In 1680 schreef Kortholt, dat Spinoza beter „Maledictus“ had kunnen heeten, de „vervloekte“. De christelijke kerk zei het dus onomwonden: Spinoza is een atheïst. De Joden waren in hun oordeel nóg feller. Op 27 Juli 1656 hadden joodsche rabijnen (Morteira en Aboab) van de Portugeesche synagoge den banvloek over hem uitgesproken, waarin ze Spinoza „vloeken, bannen, verwenschen en verdoemen met toestemming van den gezegenden God...“ „Vervloekt zij hij bij dag en vervloekt bij nacht, vervloekt in zijn liggen en vervloekt in zijn opstaan, vervloekt in zijn uitgaan en vervloekt in zijn ingaan; nimmer moge de Heer hem vergeven, en voortaan mogen de woede des Heeren en Zijn ijver op dezen mensch branden, en hem opleggen al de vloeken, geschreven in het boek dezer wet...“ Een jaar na zijn dood werd Spinoza's „Ethica“ door de christelijke Staten van Holland, op aandrang der predikanten, verboden en verbeurd verklaard wegens „profane, godslasterlijke en atheïstische stellingen“. Daarvóór was dit reeds geschied met zijn „Godgeleerd-Staatkundig Vertoog“.

Het merkwaardige geval doet zich echter voor, dat bijna alle „aanhangers“ van Spinoza zijn atheïsme hebben ontkend. Ik spreek van „aanhangers“, van degenen die in hem geloófdén, want de denkers die van hem leérdén hechtten aan geenerlei godsdienstigheid meer. Hoe echter te verklaren, dat Spinoza, de door de kerk zoozeer gesmade, toch voor religieus kon dóórgaan? Wel voornamelijk hierdoor, dat hij onophoudelijk den naam „God“ gebruikt. Weliswaar verbeterd hij meermalen zichzelf en spreekt hij van „God of de Natuur“ (Deus sive Natura), uit welke verbinding blijkt, dat voor hem de Natuur de wezenlijke werkelijkheid is, *welke God uitsluit*, doch soms ook is het woord „God“ niet eenvoudig door „Natuur“ te vervangen. Men is dus door het woord „God“ op een dwaalspoor gebracht. Nu is bekend, dat dit woord op zichzelf geenerlei inhoud bezit, hoogstens „stichtelijk“ is en dus op het gemoed werkt, doch overigens tal van tegenstrijdige denkbeelden kan omvatten. Meermalen is zelfs ook het *begrip* God een waarlijk „bloot“, een hulpmiddel van het denken, en

heeft het dus in 't geheel geen wezenlijken inhoud. Dat is het geval bij Spinoza, waar de Natuur en de Rede alleen werkelijk zijn. Ieder weeten dat Spinoza nooit over „God” spreekt in kerkelijken, theologischen of godsdienstigen zin, doch slechts *als wijsgeer*. Het filosofisch spraakgebruik (ook in de kerkelijke filosofie, de z.g. scholastiek) verstond onder „God” de al-omvattende werkelijkheid, het Zijn, de synthese van alle verschijnselen. Tot aan het einde der achttiende eeuw is het woord „atheïsme” zeldzaam, doch de atheïsten zijn talrijk, hoewel ze gebruik maken van het woord „God”. Wie echter let op de *gezindheid* in plaats van op de woordenkeuze ontdekt spoedig hun ongodsdienstigheid.

De naam „atheïsme” gold gedurende eeuwen voor een scheldnaam, en niemand liet zich dien aanleunen. Zóó was ook het woord „libertijn” (eigenlijk: vrijdenker) tot schande geworden, en men verstond daaronder een lichtmis, een losbol. Sindsdien zijn de tijden veranderd. De grootste denkers en dichters hebben den ére-naam „atheïsme” voor zich opgeëischt en met d'Holbach, Schopenhauer, Feuerbach, Marx, Engels, Bakoenine, Domela Nieuwenhuis, Nietzsche, Freud, Mauthner, J. M. Guyau, E. Renan, Anatole France e.a. is men in geen slecht gezelschap. In de achttiende eeuw echter was het atheïsme als staatsgevaarlijke theorie verboden, en P. Bayle, Voltaire, Diderot e.a. — hoewel zij tal van denkbeelden met Spinoza gemeen hebben — wilden zich niet compromitteren door den Hollandischen „atheïsme” te verdedigen. (Tot hun verontschuldiging diene, dat ze zijn werk slecht hebben gekend.) Om dezelfde redenen hebben zijn aanhangers den naam „atheïsme” verworpen. Daarbij komt, dat men hieronder óók verstond een onzedelijk, minderwaardig, hebzuchtig individu. Wanneer Spinoza zelf ontkent, atheïsme te zijn, voegt hij er aan toe, dat atheïsten „lieden zijn die bovenal eer en rijkdom plegen te zoeken”, terwijl een vroom mensch „liefde en rechtvaardigheid” betrachtten wil. De be-tekenis dier woorden is in onze eeuw geheel gewijzigd, bijna om-gewenteld! Bij het onderzoek naar Spinoza's atheïsme mogen wij ons dus niet door den schijn laten misleiden.

SPINOZA'S LEVEN.

Het leven van den wijsgeer is boven elke critiek verheven geweest. Zijn felste tegenstanders hebben dit erkend. Als een heilige in den zedelijken zin des woords heeft hij met de menschen verkeer. Sober, onbaatzuchtig, bescheiden, eenvoudig heeft hij geleefd. Vrienden schonken hem een klein jaargeld, en met het sluiten van lenzen voorzag hij verder in zijn onderhoud. Een professoraat aan de Heidelbergse Universiteit, hem in 1673 aangeboden, weigerde hij om de vrijheid zijner meeningsuiting te kunnen handhaven. Met ontzaglijken moed en in groote innerlijke rust voltooide hij zijn arbeid, afkeerig van eer, rijkdom of gunstbetoon. Zoo arm stierf hij, dat van de opbrengst zijner schamele nalatenschap nauwelijks enkele kleine schulden (o.a. bij een apotheker) konden worden voldaan. Zijn vrienden zorgden voor een sobere, doch eervolle uitvaart.

Eenzaam echter is zijn leven niet geweest. Na te zijn gebannen uit de joodsche wereld, trof hij te Amsterdam, Rijnsburg, Voorburg en Den Haag schier alle Hollandse vrijgeesten van zijn tijd. Daar waren *Collegianten*, die vroomheid trachtten te verenigen met het vrije denken, geen geloofsbelijdenis, kerk of priester erkennen en samenkomsten hielden, waarin ieder het woord kon voeren, die zich daartoe geroepen achtte. Ze ver-zetten zich tegen den kinderdoop, ontkennden de leer der drie-eenheid, en waren voor een deel rationalisten (wier stellingen waren gebaseerd op de

„ratio”, de *rede*). Daar waren Galenus, de predikant die Amsterdam moest ontvluchten — Pieter Baling, de rationalist — Jarig Jelles, vrijzinnig christen — Jan Rieuwerts, kundig uitgever voor de vrienden van dien tijd — Jan Zoet, de dichter van „Het Groote Vischnet”, die alle sekten en kerken bestreed en „het schriklijk liegen” in de kerken brandmerkte. Maar vooral de geleerde vrijgeest Dr. Franciscus v. d. Ende, gewezen jezuïet, die in Amsterdam een latijnsche school oprichtte en zijn leerlingen ook nog iets anders leerde dan latijn. Vele artsen behoorden tot Spinoza's kennissen en vrienden, o.a. Lodewijk Meyer, Dr. Bouwmeester, Adriaan Koerbagh. Geleerden als Van Velthuysen (die Spinoza ook een atheïst acht) verbreiden van de leer van Copernicus — Joh. Hudde, wiskundige — en Christiaan Huygens die hem vroegen lenzen te sluiten, een arbeid, die zeer in eere stond, omdat men voor microscopen en verrekijkers fijn-bewerkte glazen behoefde. Hij ontmoette en correspondeerde met staatslieden als Koenraad van Beuningen, Johan de Witt, Oldenburg — en werd bezocht door den beroemden wijsgeer Leibniz. Wel had Spinoza dus alle gelegenheid, zich op de hoogte te stellen der nieuwe denkbeelden, welke de zeventiende eeuw zag geboren worden, en die ook hem vormden.

Zijn bibliotheek bestond uit hebreuschsche werken, woordenboeken en commentaren, uit literatuur over de kabbalisten (die een joodsche geheim-leer vol zonderling bijgeloof beoefenden), terwijl hij ook de denkbeelden van Maimonides kende. Voorts bezat hij vele Spaansche werken, o.a. van Cervantes en Quevedo, en een Spaansche vertaling van Calvijn's hoofdwerk. Dan Latijnsche boeken, van oude en moderne schrijvers. Zoo had hij Thomas Morus' „Utopia” gelezen, (waarin reeds de vrijheid van meeningsuiting wordt geëischt voor allen) en de werken van natuur- en sterrenkundigen als Kepler, Snellius, Boyle, Chr. Huygens. Waarschijnlijk was hij ook niet onbekend met de denkbeelden der middeleeuwsche mystieken, wier individua-lisme de godsdienstige plechtigheden, gebruiken, dogma's afwijst; dat de *monistisch* gezind zijn, prediken dat God in ons en wij in God zijn; dat de sterren, de zon, de aarde, dat wij zelf: God zijn. Wie liefde en zachtmoedig-heid betracht, is één met God. Mystieken als Eckhart zijn vrienden geweest voor hun tijd, hooghartige individualisten. „In de hoogste mystieke extase beleefte het Ik, dat het God geworden is.” Deze wezensgelijkheid van God en Mensch heft God als *zelfstandig* wezen op, en leidt tot *godlooze* mystiek. Zoo moet Spinoza ook Giordano Bruno (in 1600 te Rome wegens ketterij verbrand) hebben gekend, en door diens pantheïsme zijn beïnvloed. Bij hem — evenals trouwens bij Eckhart — is God: *het zijn*, het wezen *der wereld*.

Onder de Joden waren in Spinoza's jeugd belangwekkende problemen aan de orde, en de jonge Baruch was reeds overtuigd, dat God niet persoonlijk was — dat ook de stof tot zijn wezen behoorde — dat engelen niet bestonden — dat de ziel niet onsterfelijk was — en dat ook de Duivel niet bestond! Dit laatste was van groote beteekenis. Indien er geen duivel is, heeft God zelf het kwaad voortgebracht. Maar een God, die licht en duisternis, goed en kwaad, vreugde en leed beide schept, is jegens den mensch volstrekt onver-schillig, is niet zedelijk, niet wijs, niet menschlievend en werkt niet doelmatig. Inderdaad is Spinoza tot zulk een gods-opvatting gekomen. Maar hoe ge-vaarlijk men het ongelooft aan den Duivel achtte, bewijst de vervolging van Balthazar Bekker, toen deze in 1691, dus veertien jaar na Spinoza's dood, in zijn „Betooverde Wereld” het bestaan van duivels en heksen ontkende, zonder nog de conclusies daaruit te trekken. Een storm van verontwaardiging stap op in de gansche christelijke kerk!

Onder de Portugeesche Joden dus had Spinoza tal van *ketterische* denk-beelden aangetroffen. Gedurende enkele eeuwen toch hadden deze Joden gast-

vrijheid gevonden bij de Arabieren in Spanje, en door de christelijke koningen waren ze later verdreven uit Portugal, van Portugal naar elders (o.a. naar Amsterdam) verdreven. De Arabieren telden onder hun wijsgeeren pantheïsten als Averroës (Iben Roschd — † 1198), die zich beriep op Aristoteles, doch naar het materialisme neigde en wiens leer door de katholieke kerk was veroordeeld. In dien tijd had de Joodsche wijsgeer Maimonides (Mozes ben Maimoon 1135—1204) de onmogelijke taak op zich genomen, te trachten theologie en wetenschap te verzoenen. Het resultaat was, dat hij God (het wezen der werkelijkheid) terugbracht tot een *werking*, en hem alle eigenschappen ontnam, zoodat hij slechts de Natuur-activiteit overhield. Het bestaan der engelen loochende hij, en hoogstens zag hij in hen verpersoonlijkte, verzinnebeelde natuurkrachten. Hoewel Spinoza dezen Maimonides vaak bestrijdt, heeft hij sterk diens invloed ondergaan.

In Holland had vóór Spinoza reeds *Uriel da Costa* ontkend, dat het Oude Testament de onsterfelijkheid der ziel verkondigde. Door zijn onverdraagzame geloofsgenooten aangeklaagd bij de Amsterdamsche overheid, hield deze hem eenigen tijd gevangen. Door vervolging en boycot broodeloos gemaakt en tot diepe armoede vervallen, deed hij — door nood gedwongen op den drempel vertreden. Diep gekrenkt en doodelijk beleedigd schoot hij kort daarop zijn pistool af op één zijner vijanden, miste, en pleegde in wanhoop zelfmoord (April 1640). Toen Spinoza in 1656 werd gebannen, stond bij hem vast, dat hij althans nimmer zou terugkeeren in de synagoge.

Doch ook de niet-joodsche vrijdenker stond aan de grofste beleedigingen en aan nog feller vervolgingen bloot. Nog in 1627 werd Johannes Torren-tius wegens atheïsme tot 20 jaar gevangenisstraf veroordeeld. Hij ontkwam weldra naar Engeland, doch wreeder trof het lot den arts en jurist *Adriaan Koerbagh*. Deze verzette zich tegen de onredelijkheid der wetten, tegen de bevoorrechtiging der hoogere klassen, tegen het geloof aan wonderen. Volgens hem was er slechts ééne Substantie (ééne Zelfstandigheid) God of de Natuur, en daarbuiten niets. Geen duivel, geen schepping, geen zondeval achtte hij bestaanbaar. Na de uitgave van zijn „Bloemhof” (1668) een verklarend woordenboek, en van zijn „Licht schijnend in duistere plaatsen” was hij gedwongen te vluchten. Door verraad viel hij in handen der overheid, en het gerecht eischte tegen hem: dat zijn rechterduim zou worden afgehouden, zijn tong met een gloeiend ijzer doorpriemd, zijn goederen geconfisqueerd, en dat hij dertig jaar zou gevangen zitten. Tenslotte echter werd hij tot 10 jaar gevangenisstraf veroordeeld, doch reeds in 1669, na enkele weken de zware mishandelingen in het Rasphuis te hebben ondergaan, stierf hij.

Een jaar later publiceerde Spinoza zijn „Theologisch-Politiek Tractaat”, waarin hij stouter Koerbagh's denkbeelden herhaalde en de kerk rechtstreeks aanviel. Men besefte, welk een rustige, maar weergalooze moed deze man moet hebben bezeten, toen hij dit merkwaardig geschrift de wereld dorst in te zenden!

HET „GODGELEERD-STAATKUNDIG VERTOOG”.

De naam van Spinoza's boek zegt reeds, dat zijn „Tractaat” handelt over de theologie, zoowel als over de practische politiek. Wij weten niet recht, welke betrekking er heeft bestaan tusschen Johan de Witt en Spinoza. Zeker is, dat zij soms in *politiek opzicht* één lijn trokken, dat De Witt den wijsgeer heeft beschermd en verhinderde, dat diens „Godgeleerd-
Staatkundig Vertoog” werd verboden. De liefde tot de wis- en natuur-

kunde hadden zij beiden gemeen, de afkeer van het clericalisme vervulde hen. Toen De Witt vermoord was, wilde Spinoza een pamflet aanplakken tegen de „ellendige barbaren”. Hij stond als anti-oranje-gezind bekend, en nadat hij in 1673 een bezoek had gebracht aan Utrecht (door Fransche troepen bezet) om daar Fransche vrijgeesten te ontmoeten, rotte het volk bij zijn terugkomst voor zijn huis tezamen. Want Spinoza kon zeker gerekend worden te behoren tot de regenten-partij, die de gegoede en vrijzinnige burgerij vertegenwoordigde, de partij der kooplieden, die hun macht en vrijheid niet door de kerk belemmerd wilden zien, wier ontwikkeling door de vele reizen en de internationale betrekkingen hen deed ontgroeten aan de engheld der kerk, wier *belangen* vooral geen rekening konden houden met de strenge eischen van den orthodoxen godsdienst. Handel drijven moest men evengoed met Turken, Heidenen, Joden, Roomschen en Indianen als met Calvinisten. Een groot deel der beste kooplieden en welvarendste handelaren behoorde tot de Joden, Roomschen, Remonstranten, Doopsgezinden, Libertijnen, enz. De overheid had niet de minste lust, hen te vervolgen terwille van de calvinistische predikanten. De regenten waren liefst „rekkelijk”, verdraagzaam en vrijzinnig. Ze trachtten godsdiensttwisten te voorkomen, en De Witt verbood in 1656 zelfs den theologen, zich te bemoeien met de filosofie; den wijsgeeren, zich in te laten met den godsdienst. Het liefst zagen de overheidspersonen verschillende godsdienstige en wijsgeerige richtingen vreedzaam naast elkander leven. Dit was echter wel mogelijk geweest in het roomsche rijk met zijn véélgodendom, omdat geen enkele groep het oppegezag van één God erkende, en het bestaansrecht van alle Goden aanvaardde. Het ééngodendom daarentegen, het monotheïsme, is naar zijn aard onverdraagzaam. Het erkent geen andere goden dan den éénen aanvaarden. Daarom is de strijd tusschen godsdienst en wijsgeerte er één op leven en dood, en ook de kamp tusschen de monotheïstische godsdiensten onderling, onvermijdelijk. Als men gelooft, dat er slechts één ware God is (die, welke men aanbidt), zijn alle andere: afgoden, wier dienaren bestreden moeten worden. De godsdienst is dus met verdraagzaamheid weinig verenigbaar, *tenzij men den godsdienst zijn natuurlijke karakter geheel ontleent*. Dit nu was het werk van Spinoza.

De Hollandsche regenten waren in godsdienstige aangelegenheden vrij onverschillig. Hollandsche kooplieden verborgen in Japan angstvallig hun christelijk geloof, op bevel der *Hollandsche overheden*, omdat de Japanners met christenen geen handel wilden drijven. De „christelijke” overheid kende te verbieden, indien deze schade lijkwas voor de belangen van het gemeenebest. In zijn genoemd „Vertoog” nu staat Spinoza op hetzelfde standpunt: aangezien de menschen niet door de rede geleid worden, moeten zij hun persoonlijke macht vrijwillig overdragen aan den staat, die het algemeene belang, volgens Spinoza, vertegenwoordigt. Dit geldt voor *alle* burgers, ook voor priesters en predikanten. Dezen hebben zich met staatszaken niet te bemoeien, terwijl omgekeerd wel de staat het recht heeft, hen af te zetten. Joodsche koningen zijn vaak berispt en terechtgezekt door de profeten. Doch „onze tegenwoordige regeeringen hebben met geen profeten te doen en ze zijn ook niet verplicht, hen te dulden”. De Staten van Holland zijn soeverein, *niet* de kerkelijke synode. Het was in Spinoza's tijd gewoonte, dat een schrijver zich onderwierp aan de kerkelijke overheid. Spinoza echter, aan 't begin en 't einde van zijn vertoog, verklaart zijn toch ook *theologisch tractaat* te onderwerpen *uitsluitend aan het oordeel der wereldlijke overheden*, want hij wil niets schrijven „in strijd met

werpt hij den éénen tekst met een beroep op den tegenovergestelden..... en aldus legt hij alle tegenstrijdigheden in den bijbel bloot, slechts behoudende wat in overeenstemming is met rede en zedelijkheid.

Er is — aldus Spinoza — slechts ééne goddelijke kennis: *de kennis der Natuur*. Deze is allen gemeen en heeft geen Heilige Schrift noodig. De macht Gods is de macht der natuur en der rede, wier wetten samenvallen. Deze redelijke en natuurlijke wetten zijn de wetten Gods. Andere zijn er niet! Dat een lichaam, kleiner dan de aarde, daardoor wordt aangetrokken — dat de hoeken van een driehoek tezamen gelijk zijn aan twee rechte hoeken — zijn de onveranderlijke wetten der werkelijkheid (van „God“) en hierop is geen inbreuk mogelijk. *Er kunnen dus geen wonderen bestaan*. Er zijn niet twee zelfstandigheden: God en de Natuur. Neen: God is de Natuur. Het *bovennatuurlijke* bestaat niet: het zou *tegennatuurlijk* zijn. „Openbaring“ bestaat slechts, voorsover natuur en rede ons het wezen *der werkelijkheid* openbaren.

Maar heeft dan het uitverkoren volk der Joden niet een speciale openbaring Gods ontvangen? Spinoza ontkent dit. Noch in wijsheid, noch in deugd overtroffen de Joden andere volkeren. Geen volk, geen mensch is het middelpunt des heelals. Goed en kwaad zijn slechts *menschelijke* oordeelen — voor de natuur bestaat goed noch kwaad, en geschiedt alles *met noodwendigheid*. De natuur (of God) handelt niet met het oog op 's menschen welzijn. De Joden zijn evenmin uitverkoren als de Chinezen..... Doch hadden de Joden niet hun profeten? Die hebben alle volkeren gekend. En de profeten (dit had Hobbes reeds opgemerkt) kenmerkten zich niet door een ontwikkelde geest, „doch door een vrij levendige verbeelding“, welke wispelturig en ongestadig was. God (of de Natuur) openbaarde zich aan hen volgens hun beperkte bevatting. Jesaja beweert, dat God een koning is. Ezechiël echter: een vuur. En het joodsche volk schijnt door de wonderen der profeten ook niet wijzer te zijn geworden: het stelde zich God voor.... *als een kalif!*

Spinoza tracht dan de profetieën en wonderen gedeeltelijk *natuurlijk* te verklaren. Voor het overige onderwerpt hij de boeken van den Bijbel aan een grondige critiek. Ze kunnen nooit oorspronkelijk zijn, en de eerste vijf bijv. (de Pentateuch) zijn nooit door Mozes geschreven. Ze wemelen van fouten. Door onbekendheid met het oude hebreewsch, door verwisseling van letters, door duistere woorden met meerdere beteekenissen, door het ontbreken van klankers in het oude hebreewsch, door foutieve vertalingen, door opvallend onjuiste tijdrekeningen, enz., is de Bijbel een gebrekkig boek, zeer onvolmaakt menschenwerk. Het „Woord Gods“, aldus Spinoza, „is onzuiver, verminkt, vervalscht en met zichzelf in strijd.“ Slechts één voorschrift hebben we te handhaven: God (eenheid van natuur en rede) en den naaste lief te hebben. Wij behoeven op gezag der Schrift *niet anders te gelooven* dan wat volstrekt noodzakelijk is om genoemd voorschrift op te volgen.“ Geloof is voor Spinoza: *geweten*. Zijn de werken goed, dan bewijzen zij het geloof. Doch antichrist is hij, die de rechtvaardigen en de waarheidlievendenden vervolgt. Wij dienen te leven in overeenstemming met „het natuurlijk licht“ in ons: met de rede.

Over het Nieuwe Testament spreekt hij weinig. Slechts betoogt hij, dat de apostelen voornamelijk als leeraren spraken, niet als profeten. Het behoeft echter geen betoog, dat Spinoza met elken „geopenbaarden“ godsdienst, met Joden- en Christendom beide, had gebroken. Alle dogma's had hij prijsgegeven: geen geloof aan God als persoon, als schepper, als wijze of rechtvaardige of liefhebbende vader, was hem gebleven. Geen erfzonde, vleeschwording Gods, vrijheid van den wil, onsterfelijkheid der ziel.... of welk ander kerkelijk dogma ook, waaraan hij geloof hechtte. Is het niet begrijpelijk, dat

's lands wetten of het algemeen belang“. Het oordeel der kerk laat hem echter koud.

Ongetwijfeld is Spinoza in dit alles een *aristocratisch individualist*. Hij wenscht, dat een *verlichte* overheid den wijsger zal beschermen tegen de „lichtbewogen volksmenigte“ bevangen in bijgeloof en een spelbal van theologen, niet tot redelijk denken in staat. En hij steunde de regenten in hun strijd om de macht — een macht, die ze niet wilden afstaan aan de massa, noch aan de theologen en clericalen, noch aan den Prins van Oranje. Vandaar ook, dat ze in alle aangelegenheden de oppermacht van hun staat erkend wilden zien. De invloed van den Engelschen denker *Hobbes*, een materialist, die de rede stelde boven het bijbelgeloof, is hier duidelijk. Zijn „*Leviathan*“ was in 1667 vertaald, en daarin eischt hij boven alles gehoorzaamheid, *niet aan God*, maar aan den staat. Alleen is hij voorstander van een absoluut en despotisch gezag, waar Spinoza zich verklaart voor de „democratie“, zooals hij die in de Republiek der Nederlanden toegepast meende te zien.

De zeventiende eeuw is de periode bij uitnemendheid van de *absolute autoriteit*. Spinoza erkent het gezag. Doch..... voorwaardelijk. Want hij stelt den gezaghebbers zijn eischen, en deze waren voor dien tijd wel zeer radicaal. De staat behoort zich door de kerk niets te laten bevelen. Maar hij moet *de vrijheid van meeningsuiting*, zoowel van godsdienstigen als van wijsgeeren, volstrekt eerbiedigen. De overheid kan iemand niet dwingen, van gedachten te veranderen, of een weldoener te haten. Tyrannie kweekt haar eigen ondergang. Het recht op vrije meeningsuiting wordt onbeperkt gewaarborgd. De staat mag zijn onderdanen „niet van redelijke wezens tot beesten en marionetten maken“. Men mag zelfs de wet veroordeelen en haar trachten te wijzigen, mits men zich aan haar onderwerpt, zoolang ze bestaat. „Ieder heeft dus wel het recht prijsgegeven van handelen naar eigen wil, doch niet dat, om naar eigen zin te rede-neeren en te oordeelen.“ Noch in de katholieke, noch in de protestantsche landen bestond het recht tot vrije meeningsuiting voor allen — Spinoza *eischt* het echter, acht het zelfs in overeenstemming met de staatkundige inrichting der Republiek, vooral met die van de stad Amsterdam, welke hij wat al te zeer prijst.

Hoe echter kunnen godsdienstige sekten elkaar verdragen? Alleen door een opvatting van religie, welke geheel met die van de christelijke verschilt. Spinoza bestrijdt dan ook rechtstreeks *elken* „geopenbaarden godsdienst“. Zeker, zegt hij, het doel van het geloof is vroomheid en gehoorzaamheid jegens God. Doch deze „bestaat alleen in liefde tot den naaste“ (hfdst. 13). Hij erkent dus slechts ééne vroomheid: *zedelijk te leven* — en deze zal de menschen niet scheiden, doch hen vereenigen. „Gods woord“ (hier zuiver overdrachtelijk gebruikt) vindt men niet in een aantal boeken (dus niet in den Bijbel!), doch het is den menschen *in 't hart geschreven*. De mensch is dus in aanleg een zedelijk wezen *van nature*. Zij echter, die de kerkelijke zaken beheeren, worden gedreven door hebzucht en eerocht: de „openbaring“ heeft hen niet zedelijker gemaakt. Het beroep op den bijbel is van weinig waarde. Waarom? Omdat de Bijbel onbetrouwbaar is, vol fouten en tegenstrijdigheden. En hier gaat Spinoza zeer vernutstig te werk. Hij levert een der eerste principieele en geleerde bijbelcritieken, welke voor onzen tijd nog zeer leesbaar is. Hoewel vóór hem Joseph del Medigo, Hobbes en Karlstadt den Bijbel critisch en wetenschappelijk verklaard en bestreden hadden, behoort Spinoza tot de grootste moderne exegeten. *Hij opent de rij der vele beroemde Nederlandsche bijbelcritici*. Voornamelijk echter bestrijdt hij het ééne gedeelte van den Bijbel met het andere, ver-

Spinoza — ondanks zijn ongewoon gebruik van den naam „God” — gelden moet voor een godloochenaar?

SPINOZA'S ZEDELEER.

„De Mensche denkt”. Deze grondstelling uit het tweede deel der „Ethica” (na Spinoza's dood door zijn vrienden in 't licht gegeven) is kenmerkend voor den wijsgeer. In den mensch is werkzaam *de Rede*. Zielkunde en zede-leer „in meekundigen trant uiteengezet” zijn bij Spinoza rationalistisch verklaard; gemoedsaandoeningen en zedelijkheid zijn gevolgen van min of meer redelijkheid. De rede verklaart, begrijpt, omvat en schept alles. Het begrip doet de Waarheid geboren worden, en de menscheleke rede is almachtig in dien zin, dat niets haar kan weerstaan, dat alles zich voor haar ontsluit. Ook het wezen Gods is geen geheimenis. „De menschegeest heeft een toereikende kennis van de eeuwige en oneindige waarheid Gods.” Deze aristocratische trots is voor den godsdienstige een godslastering; hier toch is menschenrede gelijk aan Gods rede, de mensch God genoemd worden. In het vierde deel der „Ethica” heet het ook: „Zelfverheerlijking is niet in strijd met de Rede, maar kan aan haar ontspruiten.” Onchristelijker kan het nauwelijks worden gezegd.

De in ons werkende en strevende Rede openbaart zich ook als Wil. „Willen en denken zijn één en hetzelfde.” Ons ware wezen is het redelijke in ons, en streven tot zelfhandhaving derhalve *in dien zin*: streven om te begrijpen, en de wereld te omvatten met de macht onzer rede, haar meester te worden met ons begrip. Wat we begrijpen, veroveren en herscheppen we. Is in ons het denken actief, *overwinnen we*, dan zijn we vrij. Wat we uit kracht der rede willen en bestreven is goed, nuttig, deugdzzaam en..... een vreugde! Ook spijs, drank, bloemen en muziek kunnen deze vreugde dienen. „De vrije mensch denkt over niets minder dan over den dood, en zijn wijsheid is niet een overpeinzing des doods, maar *van het leven*.” Als een juichkreet klinkt hier dit lied der overwinning! Geluk is het besef, dat de macht der rede toeneemt. Doch waar stof en geest feitelijk zijn, ontstaan onze aandoeningen ook uit „de erkenning van een grootere of geringere bestaanskracht van het lichaam”. (Einde III) Redelijkheid, geestkracht en wilskracht zijn ons een deugd en een vreugde.

Indien echter ons denken „ontoereikend is, de invloeden van buiten ons overheerschen en terneerdrucken zoodat we ons passief gedragen, minder begrijpen en meer berusten, dan verkeeren we in een toestand van knechtschap van droefheid. Van „zonde” spreekt Spinoza niet. Een moraal-codex heeft hij niet gegeven. Zijn zede-leer, berustende op de redeleer, is geheel *individualistische* gedachte. Wij hangen van niemand af. Onze geestelijke sterkte, onze wilskracht alleen kan over de droefheid zegevieren. Als Spinoza spreekt van „blij zijn” doelt hij op een machtsgevoel, een zelfvoldoening, een besef van bevrediging. Deze volstrekt onchristelijke moraal treft men vóór Spinoza bij de Heidenen aan, bij romeinsche denkers als Epictetus, Marcus Aurelius, Celsus. Van hen kon afkomstig zijn: „Wie door vrees geleid wordt en het goede doet om kwaad te vermijden, wordt niet geleid door de Rede.” Christelijk echter is het, juist geleid te worden door „de vreeze des Heeren” en de angst voor Gods oordeel.

Natuurlijk erkent Spinoza de noodzaak van het bestaan der gemeenschap. Twee individuen zijn dubbel zoo machtig als één. „Niets is den mensch van zoo groot belang als de medemensch.” „Daaruit volgt, dat de mensche, die door de rede bestuurd worden, d.i. de menschen die onder leiding der rede hun belang nastreven, niets voor zichzelf najagen, wat zij niet voor de

andere menschen tevens zouden wenschen en derhalve, dat zij rechtvaardig, getrouw en eerlijk zijn.” De solidariteit is dus gegrondvest op „redelijk belang”, niet op „christelijke broederschap” en dergelijke frases meer. Wanneer wij iemand liefhebben, verschaft het ons vreugde, wederkeerig bemind te worden: wederzijdsch belang leidt tot wederkeerig hulpbetoon. Voorts komen de menschen *altijd van nature* met elkaar overeen, zooover ze volgens de rede (het algemeen menscheleke in hen) leven. Redelijk en nuttig is dus „al wat het gemeenschapsleven bevordert of bewerkt, dat de menschen eendrachtig (dus door de rede verbonden) samenleven”. Toch past ook in de samenleving nog het individualisme. „De vrije mensch tracht, indien hij te midden van onwetenden leeft, zooveel mogelijk hun weldaden te ontwijken.” Immers deze „weldaden” zijn voor den wijze van minder waarde. Dankbaar kan hij er nauwelijks voor zijn. Toch zal hij hun, die toch ook *menschen* zijn, ook *op hun wijze* moeten danken, en zichzelf dus tot een levenshouding dwingen, niet in overeenstemming met zijn rede en zijn waardigheid. Beter is het dan, deze weldaden te ontwijken.

„Medelijden” is in den mensch, die volgens de leiding der Rede leeft, op zichzelf beschouwd slecht en nutteloos. Immers medelijden is als lijden, als droefheid, een kwaad. En ook zonder *dit* zullen we, *krachtens onze rede*, hulp verleen. Voor wie *niet* door de rede bestuurd wordt is echter het medelijden een nuttige drijfveer tot hulpvaardigheid.

Spinoza, consekvent *determinist*, volgens wien elk verschijnsel het gevolg is ener bepalende oorzaak, ontkent de vrijheid van den wil. Onze wil is gebonden, ook al schijnt het ons, dat we handelen krachtens eigen wilsbesluit, omdat we de oorzaak die ons drijft, vaak niet kennen. Een weg-gevoeren steen, indien hij bewustzijn bezat, zou meenen zich uit vrijen wil te bewegen. „Zoo geloof een kind, dat het uit vrijen wil naar melk verlangt.” De kracht van ons lichaam en de macht onzer rede, (volgens Spinoza een en dezelfde zaak), bepaalde aandoeningen en begeerten, ze openbaren zich *als wil*. Daarmee ontkent Spinoza niet, dat de Rede in ons een machting, bepalende factor is tot handelen. Doch wie daarvan verstoken is, is niet verantwoordelijk voor zijn gebreken. *Het belang* van soort en samenleving kan dwingen tot maatregelen tegen redeloze en anti-sociale uitingen, en we onderscheiden dus in de praktijk wel goed en kwaad. Doch niemand is onredelijk, niemand doet „kwaad” *uit vrijen wil* en naar eigen willekeurige keuze. Onze natuur, ons karakter is, zooals het (bepaald) *moet* zijn. Objectief bezien bestaat er voor de natuur en voor de rede geen goed of kwaad; slechts de noodwendigheid, de noodzaak dat iets is, wát het is. Alleen het individueel en gemeenschappelijk *belang* (het redelijke belang tot zelfhandhaving van persoonlijkheid en soort) doet ons partij zijn in het leven — en partij *kies*en. Spinoza erkent geen „zonde” — en derhalve geen berouw. „Berouw is geen deugd, of wel het komt niet voort uit de rede. Integendeel, wie een daad berouwt, is *twee maal* ongelukkig of machteloos.” Berouw vermeerdert dus de droefheid, welke een kwaad is. En hoewel wij allen door overmacht van factoren buiten ons, aan smart onderhevig zijn, is het onredelijk, deze zelf te willen vermeederen. Want Spinoza's devies is: „*Wel doen en blij zijn*.”

De volstrekte innerlijke rust, welke Spinoza heeft gevonden onder leiding der Rede — zonder behoefte aan troost of illusie — de in evenwicht en vrede bereikte verzoening met de wereld; de eenheid tusschen mensch en Natuur, waarvan zijn „Ethica” getuigt — ze zijn geen gevolgen der religie, maar uitvloeiselen der *mystiek*, zelfs een *godlooze* mystiek. Men moet religie en mystiek nauwkeurig onderscheiden. Religie is de behoefte aan verlossing, welke men verwacht van een kracht buiten zich. Mystiek echter is eenheidsdrang en eenheidsbesef met het Al, geboren uit eigen kracht en eigen rede-

lijkheid. Een wereldgevoel, een beleven van de eenheid met den kosmos. De beschouwing van den sterrenhemel kan zulk een gevoel verwekken: op te gaan in het Heelal en toch te weten, dat gansch dit Heelal (als voorstelling) is in onzen eigen geest. Het „schouwende” leven, de contemplatie, de vrede door het begrip, kan rust geven. Als hoogste soort van kennis stelt Spinoza in het vijfde deel der „Ethica” die, welke de geest verkrijgt door zichzelf te beschouwen, door tot zichzelf in te keeren en in het klare bewustzijn het Al weer te vinden en te doordenken. Uit dit schouwende weten „ontspruit de grootst mogelijke zielsrust” of „de geestelijke liefde tot God”, die bestaat in het heldere denken der werkelijkheid, het beschouwen der dingen „onder het gezichtspunt der eeuwigheid”. Voor Spinoza is *het redelijk denken* gelijk aan „God liefhebben”. Immers „God” is de al-omvattende werkelijkheid, en alle aandoeningen, ook de liefde, komen voort uit de werkzaamheid der rede, uit 't begrip, en het zich daardoor één gevoelen met het begrepen, het veroverde. We kunnen hier dus spreken van een intellectuele, rationalistische mystiek, die (gebaseerd op rede en natuur) atheïstisch is. Er zijn méér voorbeelden van atheïstische mystiek, o.a. in het oorspronkelijke Boeddhisme, dat men abusievelijk „religie” noemt, hoewel het een godlooze levensleer was.

Zeër zeker verschilt Spinoza's atheïsme van wat we thans daaronder gewoonlijk verstaan. Niet in theorie zoozeer, dan wel door zijn *mystiek en optimistisch karakter*. Hoewel een Mauthner als atheïst zich mystiek noemt, zijn toch in 't algemeen de atheïsten *pessimisten*, en wel in dien zin, dat zij de wereld *verkeerd* achten. Voor Spinoza is deze, zooals ze *moet* zijn, en hij kan in 't begrip dier noodwendigheid vrede vinden. De hedendaagsche atheïsten echter accentueeren bijna allen het planlooze, het droeve, het onredelijke der wereld, en uit dit besef groeit hun opstandigheid en hun idealisme. „De wijsgeeren,” zegt Marx, „hebben de wereld verschillend verklaard. Het komt er nu op aan, *haar te veranderen*.” Van het denkbeeld der *evolutie* kon Spinoza echter weinig begrip hebben. Aan zijn tijd was dit vrijwel vreemd.

SPINOZA'S „GOD”.

De woordenkeuze zijner „Ethica” heeft Spinoza voor een deel ontleend aan Descartes (Cartesius): In het vijfde deel bestrijdt hij dezen wijsgeer (van wiens leer hij een overzicht heeft samengesteld vóór het schrijven der „Ethica”) echter uitvoerig, omdat Descartes geest en lichaam ziet als *twee* zelfstandigheden, die weder door een derde (God) worden bewogen. Voorts had Cartesius op bevel der kerk de dogma's van een schepping uit niets, van de vrijheid van den wil en de menschwording Gods, aanvaard. Spinoza, die een veel koener en konsekwenster denker is, streeft hem dan ook verre voorbij.

Aanvankelijk lijkt het dualisme (tweeheidsleer) wel aanvaardbaar. Immers we kennen *de uitgebreidheid en het denken* — de natuur en de idee — het lichaam en den geest. Weliswaar zijn ze immer tezamen voorhanden. Van elk *ding* bestaat noodwendig een voorstelling, een *denkbeld*. Geestelijke werkzaamheid gaat met lichamelijke (hersen-activiteit) gepaard. We zijn bewustzijn, doch ook natuur. Geest, doch ook lichaam. Zoo had ook Cartesius toegegeven, dat geestelijke en stoffelijke bewegingen steeds parallel loopen; doch hij beschouwde ze nog als *gescheiden* zelfstandigheden. Spinoza komt na hem tot de voor-de-hand-liggende *monistische* gevolgtrekking, dat ze feitelijk *één enkele substantie* zijn. Natuur en idee, lichaam en geest zijn *twee* verschijningsvormen *één* zelfde werkelijkheid. De

cirkel en het denkbeeld van den bestaanden cirkel zijn één. Deze éénen en oppperste werkelijkheid noemt Spinoza nu „God”. Hij zou hebben kunnen volstaan met den naam „Wereld” of „het Zijn”. Doch het spraakgebruik, ook dat der filosofie, ook dat der scholastiek, noemde het Zijnde immer „God”. God verschijnt dan als „denkend” en als „uitgebreid” wezen. Denken en uitgebreidheid zijn de twee bestaanswijzen of „attributen”. De orde en het verband der *denkbeelden* zijn dezelfde als die der *dingen*, welke alle slechts tijdelijke verschijningsvormen zijn der werkelijkheid, in Spinoza's taal: „Gods verbijzonderingen”.

Het is duidelijk, dat wijsgeerig bezien Spinoza's „God” slechts een bloot, formeel begrip is „een gedachte-wezen”. Immers twee „bestaanswijzen” zijn ons bekend — we *denken* nu *één* werkelijkheid, omdat de *wezenswijzen* van lichaam en geest niet valt te ontkennen. Het is feitelijk onverschillig, *hoe* we deze eenheid noemen. Men zou kunnen zeggen: we zijn geest, en verschijnen als lichaam, zooals de psychisch-monisten. Of wel: we zijn een lichaam, dat zich in den geest zijn bestaan bewust wordt, zooals de materialistische monisten. Spinoza heeft het geestelijk element niet méér willen beklemtonen dan het stoffelijke en dus voor beide één enkelen naam gezocht, die *voor dien tijd* voor de hand lag: God. Doch hij spreekt herhaaldelijk van „God of de Natuur”. En men heeft wel beweerd (o.a. Jean Le Clerc in 1724) dat aanvankelijk het woord God (Deus) niet in de „Ethica” voorkwam, alleen het woord Natuur (Natura). Dit is niet waarschijnlijk, want God is Natuur en Rede beide, de werkelijkheid die aan alles ten grondslag ligt. Spinoza spreekt van die werkelijkheid als van de „naturende natuur” (natura naturans) of van God.

Pantheïst in den gewonen zin was Spinoza niet. Het pantheïsme kent aan de natuur goddelijke (menselijke en bovenmenselijke) eigenschappen toe, van almacht, wijsheid, goedheid, grootsheid, enz. Het noemt dus de natuur „God” in *theologische zin*. Spinoza's Godsbegrip heeft met religie niets te maken. De pantheïst kan spreken van „onbegrepen wonderen der natuur” — Spinoza *begrijpt* de natuur echter. Als hij deze natuur „God” noemt, is zijn „God” juist *niet*: al datgene wat God heet te zijn! Zijn „Substantie” is géén persoon, ze is oneindig en eeuwig, ze omvat alle oorzaken en is dus ondeelbaar. De aardbol is evengoed een verschijning Gods als de mensch. De mensch is God, alleen niet oneindig. De natuur is God, doch ook weer niet geheel. Spinoza ziet niet in „waarom de stof onwaardig zijn zou om tot de goddelijke natuur te behooren.” God handelt volgens eigen aard, volgens eigen onveranderlijke wetten en hij handelt *noodwendig* aldus. De oorzakelijkheid, de wetmatigheid (zelfs het mechanisme der oorzaken) zijn noodzakelijke kenmerken Gods. God heeft geen wil, geen verstand, geen begeerten, geen berouw — dit zijn alle menselijke eigenschappen. Hij kent ook geen aandoeningen. „In eigenlijken zin kan God niemand liefhebben of haten.” God heeft ons dus *niet* lief en „wie God liefheeft kan er niet naar streven, dat God hem wederbemint.” Men moet het „Aanhangsel” van het eerste deel der „Ethica” hebben gelezen, om te beseffen hoezeer Spinoza het godsbestaan loochent. Hier spreekt hij ook van zijn eigen „God” als van de *Natuur*, en hij zegt, dat de onwetenden, die de natuurlijke oorzaken der verschijnselen niet (willen) kennen, dan maar hulp gaan zoeken bij den wil Gods, d.w.z. de toevlucht der onwetendheid.” Heftig klinkt het zelfs: „Hierdoor komt het, dat degene die de *ware* oorzaken der wonderen naspeurt en de natuurverschijnselen als een denkend wezen wil *begrijpen*, inplaats van ze als een dwaas aan te gapen, overal voor een ketter en een goddelooze wordt gehouden en uitgescholden door hen, die het grauw vereert als de woordvoerders der goden en der natuur. Want dezen weten wel, dat wanneer de

onwetendheid eenmaal is opgeheven, ook de verbazing (hun eenige middel om te doen gelooven en hun eigen gezag te handhaven) ophoudt.

Niets in de natuur geschiedt met een bedoeling. Dat God alles terwille van den mensch zou hebben geschapen, is een vóóroordeel: is het toekennen van menselijke eigenschappen aan de natuur of aan wezens der verbeelding. De pogingen, denkbeeldige bestuurders der natuur (Goden) er toe te bewegen, te handelen in het belang van den mensch, bewijzen alleen diens „begeerten en onverzadelijke hebzucht.” En als de Natuur dan rampen veroorzaakt, aardbevingen, stormen, wijft hij die aan den toorn Gods, hoewel deze woede tevens juist... de vromen vernietigt. Men komt tot onhoudbare spitsvondigheden. Tenslotte reddden de theologen zich door te verklaren, dat God niet te begripen valt, waarmee ze ons willen wijs maken, dat de waarheid ons eeuwig verborgen zou moeten blijven!

In het licht der rede blijkt echter, dat de Natuur geen enkel vooropgezet doel heeft, en dat alle „doel-oorzaken” menselijke verzinselfs zijn, vormen van verbeelding. Al wat men de Natuur toekent als eigenschappen: orde, schoonheid, goedheid — wanorde, leelijkheid, kwaad — zijn *menselijke* oordeelen, die voor de Natuur („God” in Spinozistischen zin) niet bestaan. De Natuur immers handelt volgens haar noodzakelijkheid, haar eigen wetten, ten aanzien der menschen blind en neutraal. Doch de menschen *verbeelden* zich daarachter een God, liever dan te *begripen*, dat deze *Natuur zelf God is*.

Spinoza — en dit stempelt hem tot atheïst — heeft de wereld geheel uit haar zelf verklaard, en ontdekt, dat ze volgens vaste wetten (welke dezelfde zijn als de natuur- en de denkwetten) beweegt. Deze wereld noemt hij „God”, doch „God” kan geneerlei hulp, troost, bescherming of redding brengen. Hem is het lot der menschen volmaakt onverschillig, want hij wil niets, heeft geen verstand, stelt zich geen doel, heeft ons niet lief — hij is niet anders dan een plaatsvervangende naam voor een werkelijkheid, die volstrekt van God verlaten is en ons geen enkele illusie laat omtrent „een vader in den hemel”, doch ons naakt, ontdaan van alle elementen eener vervalschende fantasie, voor oogen wordt gesteld. Wat Spinoza ons geeft is een *atheïstisch wereld-beeld*.

SPINOZA'S INVLOED.

Nu men zich opmaakt, het feit te herdenken, dat drie eeuwen geleden Spinoza werd geboren, mag men zich rekenschap geven van zijn invloed. Het is begrijpelijk, dat hij van tal van moderne begrippen geenerlei idee heeft gehad. De ervaringswetenschap lag nog in windselen, de logika en de wijskunde beheerschten nog de filosofie. De meetkundige inderling van Spinoza's „Ethica” geeft daaraan een onnoodig gedwongen vorm, waarin ze niet past. De zedeleer te baseeren op het denken is ook eenzijdig rationalistisch. Kennis van evolutie mag men niet bij hem verwachten: de werkelijkheid is voor Spinoza meer „het zijn” dan „het worden”. De eenheid der wereld accentueert hij, niet haar innerlijke tegenstrijdigheden. Gevoel voor het tragische des levens ontmoet men dan ook bij hem zelden. Niettemin is zijn invloed geweldig groot geweest. Als een stralende zon heeft hij zijn licht geworpen naar alle kanten. Na jaren van vergetelheid is hij aan 't einde der achtste eeuw opnieuw ontdekt, heeft men zijn heilzame werking erkend.

De eerste groote wijsgeer, die de geweldige betekenis van Spinoza in het licht stelde, was *Hegel*. Hij accentueerde, dat voor Spinoza God gelijk was aan de Idee, de Rede, en dat dus de menselijke redelijkheid in staat

was de werkelijkheid volledig te begripen. Volgens Hegel vindt de wereld haar grond in de redelijke idee — zijn filosofie is dus „idealistisch”. Hij heeft in Spinoza zijn leermeester gezien. „Wanneer men begint te denken, moet men aanvankelijk spinozist zijn: de ziel moet zich baden in dezen aether der zuivere Substantie, waarin alles, wat men voor waar had gehouden, ten onder is gegaan.” Ook *Bolland* bewonderde Spinoza.

De denkwijze van Hegel zelf was echter de „dialektische”: volgens hem is de werkelijkheid *worden*, en ontwikkelt ze zich in en door tegenstrijdigheden. Deze ontwikkelingsleer hebben socialistische denkers aanvaard als grondslag voor hun maatschappelijke evolutie-theorie. Marx, Engels, Bakonine, Proudhon waren jong-hegelianen. Tegelijk echter ondergingen ze in grootere mate den invloed van *Ludwig Feuerbach*, den beroemden en immer grooten atheïst, die ook voortkwam uit de school van Hegel. Feuerbach nu heeft — volgens eigen erkenning — veel te danken aan Spinoza. Hij noemt zijn monistische filosofie *naturalistisch*, en ontleent de elementen daarvoor gedeeltelijk aan het Spinozisme. Ook voor hem zijn idee en natuur wezensgelijk, geest en lichaam één. Ook voor hem is God niet anders dan de Natuur, waaraan de mensch zijn (menselijke) eigenschappen, zijn wezen en wenschen heeft toegekend. De mensch maakt zich zijn God naar eigen beeld. Ontneemt men dezen God de kenmerken, welke de menselijke verbeelding er aan gaf, dan houdt men niet anders dan de natuur over.

Marx en *Engels* zijn door deze naturalistische wijsbegeerte tot hun *materialisme* gekomen. Daarbij hebben ze zeer goed geweten, wat ze Spinoza schuldigen waren. Zij weer leggen er den nadruk op, dat voor Spinoza de substantie (God) de *stoffelijke* natuur was, die zich door den geest van zichzelf bewust wordt. F. Engels heeft gezegd: „Zeker, de oude Spinoza heeft volstrekt gelijk gehad,” n.l. hierin, „dat gedachte en uitbreiding slechts de beide attributen zijn van een éénige substantie.” Plechanof heeft gezegd: „Het Spinozisme van Marx en Engels was aldus het modernste materialisme.” De Russische Marxist *Deborin* heeft in 1927 in Moskou — evenals *Thalheimer* — speciaal Spinoza herdacht als atheïst en materialist. De stelling „de materie denkt”, vindt hij bij Spinoza terug: we zijn een deel der natuur. Voorts prijst hij in Spinoza, dat deze de oorzakelijkheid, het determinisme, de noodwendigheid van alle gebeuren heeft aanvaard en de theorie der wilsvrijheid heeft verworpen. Spinoza's invloed op *Herder* heeft dezen er toe geleid, de theorie der causale ontwikkeling ook toe te passen op de geschiedenis. Wanneer al het bestaande slechts tijdelijke verschijningsvorm der Substantie is, „moet al wat verschijnt ook weder ondergaan”. Hier ligt reeds de kiem der revolutionaire ontwikkelingsleer van Karl Marx.

De monist *Ernst Haeckel* heeft evenals de Marxisten in Spinoza's werk de gelijkstelling van God met de Natuur beklemt, en hij beroept zich voor zijn materialistische monisme op den Nederlandschen wijsgeer. Ook *Haeckel's* „God” is stoffelijke zelfstandigheid, welke doeleloos, doch noodwendig en volgens vaste wetten beweegt. Niettemin noemt hij zijn monisme „religieus”, wat vrij dwaas is.

Tenslotte mogen we niet nalaten, den ontzaglijken invloed van Spinoza op *kunstenaars* aan te stippen. *Goethe* bewonderde niet alleen den mensch, doch ook den denker. Hij aanvaardde diens monisme, de oneindigheid der wereld en de eeuwigheid der natuurwetten. In den „Faust” bijv. vinden we zinnelijke beelding de eenheid van alle werkelijkheid uitgedrukt, wanneer God en Duivel niet als volstrekte tegenstanders, doch als van elkaar afhankelijk worden voorgesteld: de twee aangezichten der ééne werkelijkheid, zooals Faust en Mephistopheles de twee karakters zijn, die huizen in ééne persoonlijkheid. („Twee zielen wonen in mijn borst”). *Goethe* was in zijn aanvaar-

ding van „God-Natuur”, in zijn zoeken naar de objectieve waarheid, in zijn mystieke zucht naar rust in eenheid met de Natuur — een Spinozist. Zoo heeft ook *Heinrich Heine* van het Spinozisme gezegd: „Een woud van hemelhooge gedachten, welker bloeiende toppen in wiegende beweging zijn, terwijl de onwankelbare boomstammen in de eeuwige aarde wortelen.” Vele bladzijden van den dichter reppen van de noodwendigheid van het natuurgebeuren. En *Mullatuli* herhaalt: „De noodzakelijkheid is God.” „Alles wat is, moet zijn.” Merkwaardig is bij al deze kunstenaars, dat zij de kunst zien als middel tot het uitdrukken van wijsgeerige gedachten. Vóór hen had de Duitsche romanticus *Novalis* in het kunstwerk een „intuïtief intellectueel” geestesproduct gezien, dat ons „de diepe eenheid der dingen” moet doen beseffen. De eenheid noemde hij de Natuur, en de Natuur was tevens zijn ideaal, d.w.z. hij streefde naar een *éénwording* met de Natuur. Tal van trekken der spinozistische „intellectuele mystiek” vindt men bij hem terug. In Frankrijk was de wijsgeer-kunstenaar *E. Renan* een bewonderaar van Spinoza. Hij sprak in 1880 de feestrede uit bij de onthulling van diens standbeeld in Den Haag. Ook *Gustave Flaubert* was in vele opzichten Spinozist, wat vooral blijkt uit zijn wijsgeerig kunstwerk „La Tentation de Saint-Antoine” en uit vele brieven. Flaubert hield vooral van Spinoza's „Tractaat”.

„Hoewel *Friedrich Nietzsche* zeker geen Spinozist was, mogen we hier — ondanks alle verschillen met Spinoza — toch niet aan hem voorbijgaan. Want er zijn opvallende punten van overeenkomst tusschen de levenskunst van den „immoreelen anti-christ” en de zedeeler van den Nederlandschen wijsgeer. Wat ze gemeen hebben is hun aristocratisch individualisme, hun afkeer van een moraal-codex, hun zelfwaardeering, hun levensmoed. Beiden hebben tot het leven „ja” gezegd, het aanvaard zooals het moest zijn. Van het standpunt der rede en der natuur staan wij „aan gene zijde van goed en kwaad”. Objectief bezien hebben deze begrippen weinig zin. Ook Nietzsche verwierp de zonde-opvatting, het medelijden, 't berouw.

Volledigheidshalve herinneren wij er hier aan, dat *socialistische dichters*, in hun afkeer van den christelijken godsdienst, zoekend naar de grondslagen eener universeele filosofie, waarin de Natuur werd recht gedaan, Spinoza's wijsbegeerte hebben bewonderd. *Herman Gorter*, in zijn „School der Poëzie” heeft het derde deel daarvan gewijd aan „Spinoza's Leer”. „Als een moeder, die alles in zich sluit, is God. Hij is de stille en groote Natuur; in elk ding waarin hij zich uit is zijn kracht.” Geheel vervuld van dit wereldgevoel is ook *A. van Collem*, wiens sterke en ontroerende verzen tot de schoonste behooren der socialistische poëzie. In zijn „God” en in „Van God en van de Natuur” (hoewel hij Spinoza niet noemt) is hij toch een dichterlijk Spinozist. „Gij (mensch), noch sfer, noch zon zijn de dienaren Gods, noch een der teekens van zijn macht. *Gij zijt organen van zijn machtig lijf*.” En hij zingt: „Ik ben 'n fluijsterding in 't labyrinth van uw oneindig lichaam: de Natuur. Ook de menscheid is „God”. Van Collem verwerpt volstrekt „het dwangbeeld van een God” in theologischen zin. „God is de vrouw, de man, het kind, het dier — Hij is de sneeuw der bergen en het wier — De wijde lucht, het alom vonkend vuur. Er is geen God, er is slechts de Natuur.” En elders: De atmosfeer is God, hij is het Al.” Trotsch ook ziet hij 'n God in den mensch, die zich in kracht verheft. Aan de duizenden.... „wordt nu het dwangbeeld van een God ontnomen. En tot een Godheid zelve (wordt) de Vasal. Blinkende schrijdt hij langs der aarde zoomen....” Zoo klinkt het lied der bevrijding!

BESLUIT.

Wij hopen, dat dit (begrijpelijkerwijze onvolledige) beeld van den wijsgeer voldoende moge zijn, om Spinoza's grootheid te doen uitkomen, en dat het tevens moge rechtvaardigen, waarom wij in hem den *in wezen atheïstischen denker* hebben willen huldigen. Wie als hij, te midden van een „onwijsgeerig kruideniersvolk” als het onze, tot zulk een klare hoogte in eenzaamheid stijgt, mag waarachtig groot worden genoemd. En passend zijn de woorden van Bolland tijdens een simpele herdenking in 1899: „Het is waar, een kerkelijk geestdrijver geldt het hier niet, maar een zelfstandig en onafhankelijk denker, een uit de gemeenschap zijner stamgenooten zelfs verstooten Jood, een Jood, die rechtzinnigen heiligen moordlust opgewekt heeft en op zeer onkerkelijke wijze ons vaderland tot méér eer is gebleken dan de vroomste heksenverbranders en kettervervolgers dat zijn geweest voor hunne kerk....” Want Spinoza heeft zich waarlijk verdienstelijk gemaakt jegens de Menschheid....

Juni 1932.

Van de geraadpleegde werken noemen wij:

G. J. P. J. Bolland: Spinoza.

W. Meyer: Spinoza, een Levensbeeld.

K. O. Meinsma: Spinoza en zijn kring.

J. D. Bierens de Haan: Uren met Spinoza.

V. Delbos: Le problème moral dans la philosophie de Spinoza.

F. Mauthner: Der Atheismus und seine Geschichte im Abendlande. II.

F. Mauthner: Wörterbuch der Philosophie. („Mystik“ en „Spinoza's Deus“).

A. Thalheimer und A. Deborin: Spinoza's Stellung in der Vorgeschichte des dialektischen Materialismus.
